

VI

Obrana kultury. Rozlišování kultury a civilizace. Kultura konce. Ruský nihilismus: Dobroljubov a Pisarev. Asketické, eschatologické a moralistické prvky v nihilismu. Kult přírodních věd. Rozpor mezi principem osobnosti a materialismem. Protiklad absolutní kultury a absolutního života. L. Tolstoj. Prostota u Tolstého a Rousseaua. K. Leontjev a jeho vztah ke kultuře.

1

V ruském myšlení náleželo otázce obrany kultury mnohem důležitější místo než v myšlení Západu. Na Západě lidé zřídka kdy pochybovali o kultuře. Pokládali se za následníky středomořské, řecko-římské kultury a věřili v posvátnost své tradice. Jejich vlastní kultura se jim zároveň jevila jako universální a jediná, celý zbývající svět považovali za barbarský. Podobný přístup byl příznačný zejména pro Francouze. J.-J. Rousseau sice zapochyboval, že by civilizace vedla ke štěstí (slovu civilizace dávají Francouzi přednost před slovem kultura), to však byl jev výjimečný, téměř skandální, a otázka byla položena jinak, než ji kladli Rusové. Rozdíl uvidíme u Tolstého. Rusové oproti Západu kulturu nikterak nezbožňují. Dostojevskij prohlásil, že jsme všichni nihilisté. Já bych spíše řekl, že my Rusové jsme buď apokalyptici, anebo nihilisté, protože si ve svém eschatologickém zahledění špatně uvědomujeme posloupnost historického procesu a vadí nám čistota formy. To měl na mysli Spengler, když prohlásil, že Rusko je apokalyptická vzpoura proti antice, tj. proti absolutní formě, absolutní kultuře.¹ Avšak zcela mylný byl názor otce G. Florovského, že ruský nihilismus byl anti-historickým utopismem.² Nihilismus patří stejně tak k ruskému dě-

jinnému osudu jako k revoluci. Za historické nelze uznávat pouze to, co se líbí konzervativnímu vkusu. Vzpoura je také historický fenomén a jedna z cest, jak uskutečnit dějinný osud. Rus nemůže svůj dějinný osud uskutečňovat bez vzpoury, je to v jeho národní povaze. Nihilismus je jev typicky ruský, zrodil se v duchovní atmosféře pravoslaví a je v něm silně zakořeněn prvek pravoslavné askenze. Pravoslaví, zvláště pak ruské pravoslaví, svou obranu kultury nemá, v jeho vztahu ke světské činnosti člověka vždy bylo něco nihilistického. Katolictví si osvojilo antický humanismus. V pravoslaví se mnohem silněji projevovala eschatologická povaha křesťanství. Také v ruském nihilismu lze rozlišovat asketické a eschatologické prvky. Ruský národ se nenachází prostřed historického procesu, nýbrž na jeho konci. Avšak humanistická kultura je uprostřed tohoto procesu. Ruská literatura 19. století byla nejvýznamnějším projevem ruské kultury v běžném slova smyslu, nebyla však kulturou v klasickém, západním slova smyslu, a hranice kultury vždy přesahovala. Velcí ruští spisovatelé cítili, že dokonalá kultura je v rozporu s dokonalým životem, a snažili se život proměnit, dovést ho k dokonalosti. Byli si vědomi – třebaže to ne vždy úspěšně vyjádřili –, že ruská idea není kulturní ideou. Gogol, Tolstoj a Dostojevskij jsou v tomto ohledu velmi příznační. Už jsem se zmínil, že ruská literatura neměla nic společného s duchem renesance, že byla prostoupena bolestí z utrpení člověka a národa a že ruský duch se chtěl přimknout k zemi, k lidovému živlu. Jenže Rusové mají také sklon k obskurantnímu odmítání kultury a tento tmářský prvek je přítomen i v oficiálním pravoslaví. Když se Rusové stávají ultrapravoslavnými, snadno propadají obskurantismu. Názory o kultuře, jež zastávají lidé nekulturní či velmi nízké kulturní úrovně, nejsou zajímavé, nekladou totiž žádné otázky. Zajímavé je, když otázku obrany kultury kladou nejvýznamnější ruští duchové, kteří ruskou kulturu vytvářeli, anebo když ji klade intelligence, jíž se dostalo racionální výchovy v duchu západního vědeckého osvícenství. Právě v druhé polovině 19. století pokládá probuzené ruské vědomí otázku po hodnotě kultury stejně, jako ji postavil Lavrov (Mirtov) v *Historických listech*. Dokonce se mluví přímo o hříchu kultury. Ruský nihilismus byl mravní reflexí kultury, kterou vytvořila privilegovaná vrstva, a pouze pro ni byla předurčena. Nihilisté

¹ Srv. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, II.

² Srv. Г. Флоровский, *Пути русского православия*.

nebyli kulturními skeptiky, nýbrž věřícími lidmi. Šlo o hnutí věřící mládeže. Pokud nihilisté protestovali proti morálce, činili tak ve jménu dobra. Odhalovali falešnost idealistických principů, ale jen ve jménu lásky k pravdě bez příkras. Bouřili se proti konvenčním lžím civilizace. Stejně se i Dostojevskij, jenž byl nepřitelem nihilistů, bouřil proti „vznešenosti a kráse“, rozešel se se „všemi těmi Schillery“, s idealisty čtyřicátých let. Odhalení vznešené lži je jedním ze základních ruských motivů. Ruská literatura a ruské myšlení měly do značné míry demaskující ráz. Nenávist ke konvenčnímu způsobu života civilizace je přivedla k hledání pravdy v životě národa. Odtud prostota, odstranění konvenčních kulturních nánosů, přání proniknout k původní, pravdivé podstatě života. Nejvíce se to projevuje u L. Tolstého. V „přírodě“ existuje více pravdy a spravedlnosti, více božského než v „kultuře“. Je třeba poznamenat, že Rusové dávno před Spenglerem rozlišovali „kulturu“ a „civilizaci“, a „civilizaci“ pranýřovali i tehdy, když zůstávali stoupenci „kultury“. Toto rozlišení vlastně najdeme, byť pod jinými termíny, také u slavjanofilů, Gercena, K. Leonťeva a mnoha dalších. Snad se zde projevil vliv německého romantismu. Možná někdo řekne, že pro Rusy bylo snazší o kultuře pochybovat a bouřit se proti ní, protože nebyli natolik prostoupeni tradicemi řecko-římské kultury, a že se takto vlastně zříkali něčeho méně významného. Tento argument, využívající skutečnosti, že ruské myšlení 19. století bylo méně zatíženo dějinami a tradicí, však nic nedokazuje. Právě to přivedlo ruské myšlení k větší svobodě. Ostatně nelze tvrdit, že by v Rusku neexistoval žádný vztah s Řeckem. Přestože byl přerušen, existoval dál díky řecké patristice. Je zajímavé, že klasické vzdělání v podobě, v jaké je zaváděl ministr národní osvěty hrabě D. Tolstoj,³ mělo

³ D. A. Tolstoj (1823–1889) – ruský státní úředník, vrchní státní zástupce synodu, ministr národní osvěty a ministr vnitra. Od roku 1871 iniciátor zavedení sedmiletého a od roku 1875 osmiletého klasického gymnázia v Rusku jako základního typu střední školy všeobecného vzdělání. Předpokládal, že základem vzdělání musí být výuka klasických jazyků, což se vnímalo jako protiváha vlivu „materialismu, nihilismu, a zvláště zhoubné ješitnosti, která zachvátla naši mládež“. (*Хрестоматия по истории педагогики*, Moskva 1938, 4. sv., č. 2, str. 14.) – Pozn. vyd.

zjevně reakční povahu, a to v době, kdy na Západě mělo povahu progresivní a podporovalo humanistickou tradici. Zato přírodní vědy u nás dostávaly osvoboditelský význam.

2

Ruský nihilismus je radikální formou ruského osvícenství. Jde o dialektický moment ve vývoji ruské duše a ruského vědomí. Ruský nihilismus má málo společného s tím, co bývá na Západě nazýváno nihilismem. Za nihilistu je označován Nietzsche nebo i takoví lidé jako Maurice Barrès.⁴ Ale tento nihilismus je spjat spíše s určitou vytříbeností a vůbec nenáleží do epochy osvícenství. V ruském nihilismu nic vytříbeného není, naopak jakoukoli vytříbenou kulturu zpochybňuje a žádá, aby se sama ospravedlnila. Dobroljubov, Černyševskij a Pisarev jsou ruští osvícenci. Málo se podobali západním osvícencům, Voltairovi či Diderotovi, kteří žádnou vzpouřu proti světové civilizaci nehlásali, ale sami byli výplodem této civilizace. K pochopení duchovních pramenů nihilismu je velmi poučný Dobroljubovův deník. Dobroljubov měl jako chlapec silný sklon k asketismu, byl vychováván v pravoslavné víře. Spatřoval hřích dokonce i v tom nejnevinnějším uspokojování svých tužeb, například když snědl hodně marmelády. Byla v něm jistá tvrdost. Víru ztrácí po smrti své vroucně milované matky. Začíná jej pobuřovat přizemnost života pravoslavného duchovenstva, z něhož sám vyšel, nemůže v sobě smířit víru v Boha a jeho prozřetelnost s existencí zla a nespravedlivého utrpení. Dobroljubovův ateismus, jako ruský ateismus vůbec, je svými původními zdroji příbuzný s markionismem, ale přichází teprve v době negativního osvícenství.⁵ Ruští nihilisté hluboce milovali pravdu, měli odpor ke lži a ke všemu příkrášlování, k celé vznešené rétorice. Pravdu neobyčejně miloval Černyševskij. To jsme už viděli na jeho vztahu

⁴ M. Barrès (1862–1923) – francouzský spisovatel, ideolog individualistického anarchismu. Prošel vývojem od kultu zla, smrti, země k nacionalismu. – Pozn. vyd.

⁵ Viz moje kniha *Психология русского нигилизма и атеизма*.